

DET ONDE SKAL UD! Fra dæmonologi til psykoanalyse

Ole Andkjær Olsen

I artiklen påvises en historisk udviklingslinje m.h.t. forståelsen af det onde fra dæmonologien i 1400-, 1500- og 1600-tallet og frem til nyere psykoanalyse. Hovedtendensen i udviklingen er, at der sker en omtolkning af fantasien om djævlbesættelser i retning af psykiske og kropslige spændinger samt tilstedeværelse af traumatiske erindringer, og fra og med Freud samles dette i teorien om ødipuskomplekset og overjeget. En uforklaret rest af det onde, der i artiklen benævnes det dæmonisk onde, falder imidlertid ikke på plads i denne model, og det vises, at den har dybe rødder i den klassiske dæmonologi. Den fremspirende teori om det dæmonisk onde følges fra Freud over Klein og Fairbairn til Bion og Grotstein.

Gennem psykoterapiens historie spiller det onde en betydningsfuld rolle for forståelsen af den psykiske lidelses natur såvel som af dens mulige helbredelse. Ligesom sygdommen med rette opfattes som »et onde«, ligger det som et implicit eller eksplicit motto for helbredelsen, at »det onde skal ud!«¹ Man bliver ført vidt omkring, når man forfølger dette tema gennem dets historiske variationer, og hvad det onde egentlig består i, er helt frem til nutiden et stridspunkt mellem psykoterapeuter. Er det noget medfødt eller erhvervet, er det overhovedet noget reelt eller tværtimod noget indbildt, eller må man som et kompromis nøjes med at sige, at det i hvert fald har en psykisk realitet?

Århundrede for århundrede er der sket rationelle fremskridt i forståelsen af det onde såvel som en udryddelse af fatale misforståelser baseret på fantasi og overtro. Freud satte i overlegen stil det onde på en ny formel ved at hævde, at det udspringer af den fortrængte seksualitet, og han tacklede det terapeutisk ved at gå til angreb på fortrængningerne. Djævelen er så at si-

1 Mottoet 'Det onde skal ud!' kan findes repræsenteret i hele psykoterapiens historie, men det er ikke det eneste styrende princip bag sygdomsopfattelse og terapi. Af andre findes »Fornuften skal ind!« og »Sandheden skal frem!« (jf. Andkjær Olsen & Køppe 1981, Andkjær Olsen 1984).

ge blevet demaskeret, afsløret som et skræmmebillede, hvormed navnlig kirken kunne tugte og opdrage menigheden. Det er generelt formuleret samfundets holdninger, der bestemmer, hvad der skal vurderes som ondt. Freud kom imidlertid selv i tvivl om, hvorvidt denne forklaring var fuldt dækkende. Det var, som om en rest af det onde ikke ville ud, ikke responderede på den anlagte forståelse, og det er med denne tvivl som hovedsynsvinkel, jeg i artiklen vil forsøge at skelne mellem to varianter af det onde: Der er det så at sige normale onde, der som skyggesiden af det gode har fået sin faste plads i etikken, pædagogikken, strafferetten og psykopatologien, og der er det, jeg vil kalde det *dæmonisk* onde, og som navnlig er blevet observeret af grublere inden for teologi, filosofi og psykoanalyse.

Jeg vil i artiklen kun i mindre grad behandle det onde i den ordinære forstand, hvor det er modpol til det gode. Det er fuldt integreret i den psykodynamiske teori, ikke mindst gennem teorien om barnets moraludvikling. Til gengæld vil jeg fokusere på, hvad der er blevet af det dæmonisk onde i psykoanalysen, efter at Freud havde udpeget det.

1. Djævle og dæmoner

Fra antropologien og folkloristikken kender vi utallige beskrivelser af, hvordan et givet samfund havde shamaner, medicinmænd, heksedoktorer og åndemanere til at forestå relationen til de højere magter. Med til disse personers stillingsbeskrivelse hørte også varetagelsen af psykoterapeutiske opgaver, når nogle af fællesskabets medlemmer viste unormale reaktionsmåder. I tilfælde af forstyrret tale og adfærd var besættelse af onde ånder den mest nærliggende årsagsforklaring, og behandlingen synes i alle tilfælde at indebære en overføringsrelation mellem åndemaneren og den besatte samt en stress-situation, hvor den onde ånd under udøvelse af bestemte ritualer formaner til at slippe sit greb. En erfaren åndemaner kan diagnosticere om ikke mange forskellige sygdomme så i hvert fald mange forskellige ånder (f.eks. udpege bestemte afdøde personer med relation til slægten eller stammen), ligesom han råder over et repertoire af teknikker til at angribe dem. Hvis ånderne tilskrives magiske evner, kender han en modsat rettet magi. Psykotiske personer, der hallucinerer stemmer og syner, har selv sagt hørt til det privilegerede klientel. Søvntilstanden har spillet en dobbelt rolle, både som en tilstand, hvor man er særligt sårbar for angribende onde ånder (som rapporteret i drømme), og hvor de atter kan udrides (trancetilstande, tempelsøvn). Særlig forundring har epilepsien vakt med dens uregelmæssige vekslende mellem normalt tilstand og spektakulære anfald. Den har tidligere været kendt under betegnelser som »den hellige sygdom« og »le grand mal« (det store onde).²

2 Jf. Ellenberger 1970, Bromberg 1975.

Med kristendommens fremkomst overtager munke og præster efterhånden de opgaver, der tidligere havde påhvilet medicinmænd og åndemænd, men nu med tilføjelse af nye grundtoner som tro, synd og skyld. Trods kirkens samfundsmæssige dominans i middelalderen kan den ikke uden videre komme den folkelige overtro til livs og derfor heller ikke den folkelige sygdomstro knyttet til ånder. Selv om der kan findes onde ånder i Bibelen, var der tidligt blandt kirkelige autoriteter en stærk vilje til at filtrere sådanne elementer af overtro væk, og derfor fik de, der mente sig besatte, ofte mere hjælp uden for end inden for kirken.

Heksefølgelserne, der florerede i Europa fra slutningen af 1400-tallet til midten af 1600-tallet, er på mange måder et paradoksalt fænomen, da man her i kirkens regi indoptog elementer af middelalderlig overtro, som man tidligere havde bekæmpet. Hvor perioden i de fleste henseender betød et civilisatorisk fremskridt, var hekseprocesserne et tilbageskridt til en middelalderlig forestillingsverden og en alt andet end civiliseret grusomhed over for de anklagede. Kirken tog på to måder konkurrencen op med den folkelige overtro, nemlig for det første ved at forfølge de personer, der var vigtige for udbredelsen af denne overtro, nemlig »kloge koner« og »kloge mænd«, som almuen traditionelt havde søgt råd og hjælp hos, og for det andet ved at indlemme en række elementer, der stammede fra og derfor også appellerede til overtroen.

I forbindelse med hekseprocesserne oparbejdedes en ny djævle- og heksevidenskab, dæmonologien, jf. genrens hovedværk *Malleus maleficarum*, Heksehammeren, fra 1486, skrevet af to dominikanske inkvisitorer³. Djævelen, der sjældent nævnes i Bibelen, og som kun spiller en mindre rolle i middelalderens teologi, hentes nu frem som et universelt skræmmebillede med uanet magt. Djævelen udbreder sin indflydelse ved uafledeligt at hverve nye tilhængere i skikkelse af hekse. Han uddelegerer sin magt til at gøre onde gerninger til dem, f.eks. udbrede farlig smitte til dyr og mennesker og påvirke vejrliget. Det bedste middel til at få djævelen ud af kroppen på de oftest kvindelige hekse er at brænde dem på bålet. Da loven imidlertid forbød, at nogen brændes uden først at have tilstået, anvendes så megen tortur, som det er fornødent, mod dem, der nægter. Torturens absolut afskrækkende karakter har sikkert fået mange til at tilstå på forhånd. Tilståelserne findes omhyggeligt bogført og er blevet fremlagt i retten som be-

3 Bogen er gennem 1900-tallet oversat til flere sprog. I forbindelse med denne artikel er anvendt the Rev. Montague Summers' udgave fra 1928. Den danske hekse-specialist Gustav Henningsen mener ikke, at *Malleus maleficarum* har haft så stor indflydelse ved hekseprocesserne, som det tidligere har været antaget, men dens enorme udbredelse (gennem halvandet hundrede år den mest solgte bog efter Bibelen) er ikke desto mindre tankevækkende og kan blandt andre mulige grunde hænge sammen med dens pornografiske kvaliteter. Dens nutidige interesse skyldes især, at den så direkte videregiver meget detaljerede fantasikonstruktioner af tydelig paranoid og pervers natur.

vis. Hekseforfølgernes egne manualer kombineret med diverse retsdokumenter gør det således muligt at beskrive hekseforestillingerne ret detaljeret.

En af hekseforfølgelsernes overordnede funktioner var at kontrollere seksualiteten, som man med rette anså for at besidde betydelige kræfter. Hvis det blev respekteret, at seksualiteten krævede kirkens velsignelse, og at overtrædelse var en dødssynd, ville uanede mængder af følelsesmæssig energi kunne kanaliseres direkte ind under kirkens overkommando. Den ideologiske sammenkobling af illegitim sex med død og fortabelse fik tilfældets hjælp, da søfolk fra Columbus' ekspedition til Amerika 1492 hjemførte syfilissen til Europa og igangsatte en hærgende epidemi, som seksuel askese bestemt var et fornuftigt remedium imod.⁴

Sex var i enhver forstand en farlig materie for kirkens mænd, og meget af det, deres fantasier kredsedede om, var af en håndgribeligt seksuel natur. Deres fundamentale hypotese var, at djævelen rekrutterede sine hekse ved at have sex med dem. Tidligere beretninger om mareridtslignende oplevelser blev nu udlagt sådan, at djævelen i skikkelse af en mand (incubus) havde samleje med en kvinde eller i skikkelse af en kvinde (succubus) havde samleje med en mand. Djævelen kunne ikke selv besvangre kvinder (i tilfælde af graviditetslignende opsvulmen viste det sig at dreje sig om varm luft), men han kunne ved først at optræde som succubus og dernæst som incubus transportere sæd fra mandlige til kvindelige tilhængere og derigennem producere noget nær ægte djævleynge. Hans anden store drivkraft var misundelsen, idet han kunne betale vordende tilhængere ved at tilfredsstille deres misundelse gennem skader påført de misundte. De onde øjne eller det onde blik er indbegrebet af misundelse og aflæses som et tegn på, at djævelen er med i spillet.

Der er ført heftige diskussioner om den mulige realitet bag heksefænomenet. Der har således været konstrueret et billede af et satanistisk selskab (byggende på en virkelig hedensk frugtbarhedskult), der holdt natlige møder svarende til heksesabbatterne, og heksenes såkaldte »flyvesalve« er henført til euforiserende stoffer, som særligt kyndige kunne indsamle i naturen og tilvirke efter hemmelige opskrifter. Gustav Henningsen afviser dog disse teorier såvel som forbindelsen til den folkelige heksetro:

Heksemytologien var elitens konstruktion, ikke et folkeligt produkt. [...] Det særlige ved heksestereotypen er, at gruppen er fiktiv, ingen tilhører den; men individer, som afviger fra normerne i deres samfund, er de første til at blive antaget for medlemmer af dette hemmelige forbund, hvor alle samfundsdyder er vendt på hovedet. (Henningsen 1981, s. 304-5).

4 Ikke alle er enige om, at syfilissen stammer fra Amerika, men at den europæiske epidemi startede i 1490erne er til gengæld sikkert nok (Godfredsen 1973).

Jeg tror, at det vil være mere sikkert at sige, at de hekseanklagede udgjorde en meget heterogen gruppe, og at man selvfølgelig må anerkende, at det store flertal alene anklages med sigte på at styrke kirken og befæste dens ret til at udøve terror og udpege syndebukke. En betydningsfuld restgruppe har imidlertid været egentligt psykiatriske tilfælde⁵, der med deres fantasifulde beretninger til de opmærksomt lyttende anklagere⁶ har fået talt ud om ting, der virkelig lå dem på sinde, og som har fundet, at det bundne tema, djævelen, egentlig udmærket svarede til deres tanker. Hertil kommer, at den form for tortur og hjernevask, der blev anvendt, med nutidens viden i sig selv ville kunne fremkalde svær psykopatologi.

Også den mest nidkære del af heksejægerne lader sig indplacere i psykopatologien. Opretholdelsen af deres verdensbillede har krævet en betydelig grad af paranoia. Selv om Guds overmagt hævdes, viser djævelen sig gang på gang at have absolut frygtindgydende kræfter, og hvor polariseringen mellem godt og ondt i f.eks. Apokalypsen er velorganiseret og præcist leder frem til bekæmpelsen af »det store dyr«, kan djævelen ifølge dæmonologerne infiltrere de mest gudelige, optræde i mangfoldige forklædninger og tiltvinge sig adgang til krop og sjæl hos den let uopmærksomme, alt sammen træk der peger på et paranoidt sindelag.

Allerede i samtiden fremkom der en kritisk antiklerikal litteratur, der søgte at forklare heksefænomenet som udslag af sindssygdomme. Den første og mest markante forfatter, der imødegik dæmonologerne, var den hollandske læge Johann Weyer (1515-88). Han udgav i 1563 den omfattende afhandling *De praestigiis daemonum* (Djævelens blændværker)⁷, hvori påstandene fra *Malleus maleficarum* systematisk imødegås, samtidig med at han gennemgår en lang række tilfælde af påståede djævlbesættelser, som han ved nærmere undersøgelse har kunnet henføre til naturlige årsager, herunder primitive psykiatriske diagnoser. Han påpeger også, at den seksuelle afholdenhed i klostrene kan have ført til tilfælde af massehysteri hos nonnerne. Besættelse er for ham ikke et teologisk-juridisk anliggende, men en psykisk lidelse. Bogen, som det kun var muligt at udgive, fordi den lokale fyrste delte dens synspunkter, fik ikke umiddelbart nogen indflydelse

5 Da hekseprocesserne stilnede af efter midten af 1600-tallet, satte en anden samfundsmæssig regulering ind, nemlig indespærringen af alle afvigere på statslige arbejdsanstalter. Også her har den tids psykiatriske tilfælde hørt med til gruppen, der desuden omfattede subsistensløse, invalide og kriminelle.

6 De konkrete hekseforfølgere har nok i en vis forstand fungeret som psykoterapeuter, selv om de unægtelig interesserede sig mere for diagnostik end for terapi. Ganske vist skulle det onde uddrives fra de steder, hvor det havde gemt sig, men patienternes overlevelse var ikke vigtig. Den smitte, de formodedes at bære, blev anset for så farlig, at aflivelse normalt var at foretrække.

7 *De praestigiis daemonum* er genudgivet i engelsk oversættelse af George Mora 1991, og dens indflydelse i samtiden er gennemgået i en artikelsamling redigeret af Lehmann & Ulbricht (1992).

på de faktiske hekseprocesser, men førte trods alt til, at hekseproblematikken blev et emne inden for den fremspirende psykiatri, og udfordringen fra heksefænomenet betød på mange måder en opstramning af det psykiatriske begrebsapparat.

I England udkom en parallel til Weyers afhandling i 1584, nemlig fredsdommeren Reginald Scots *The Discoverie of Witchcraft*⁸. Han henfører djævlbesættelserne til den dengang meget rummelige diagnose melankoli. Lægen Edward Jordan publicerede i 1603 en case, hvor han henfører en påstået besættelse til hysteri. En anden samtidig læge beskrev et tilfælde, hvor han tilkaldes af en bekymret ægtemand, hvis kone anser sig for djævlbesat og er på vej til at melde sig selv, hvilket han heldigvis får standset, da hun tydeligvis var gået fra forstanden. Blandt deres opponenter var den engelske konge, James I, der var en ivrig heksejæger, selv deltog i undersøgelsen af påståede hekse og tilmed udgav en dæmonologi, hvor han i dialogform tilbageviser de psykiatriske forklaringer.

Lægerne anvendte ofte den strategi at placere deres cases i et spektrum, hvor der til den ene side var »ægte« djævlbesættelser og til den anden side rene psykiatriske tilfælde. Det gav dem nemlig mulighed for at flytte case efter case fra den første til den anden kategori. Ligesom kvinden i *Malleus maleficarum* var blevet udnævnt til et særligt let offer for djævelen pga. en svagere karakter og en større tilbøjelighed til at gå til yderligheder i alle spørgsmål⁹, var der nu også læger, der mente, at sindssyge af samme grunde var særligt lette ofre.

Der er flere ubekendte faktorer, når beretningerne om de hekseanklagedes formodede samkvem med djævelen skal dechifreres, da noget af materialet stammer fra heksejægerens projektioner og noget er fremsat under tvang og efter tortur. Det ligger dog fast, at en del af de hekseanklagede har følt sig ude af kontrol over krop og sind og derfor faktisk har talt sandt i deres »tilståelser«, når de mente sig besat af det onde.

(1) Der har været kvindelige hysterikere imellem de anklagede. Når det er rapporteret, at kvinder har vredet sig på jorden i obscøne stillinger, mente man dengang, at de havde samleje med usynlige incubi, mens der formentlig har været tale om krampeanfald af hysterisk eller anden art. Også rapporterede tilfælde af kollektive djævlbesættelser i nonneklostre synes at kunne analyseres som udslag af massehysteri.

(2) Djævelen er centrum for perversioner med flittig inddragelse af især det anale (f.eks. at heksene som tegn på deres ærbødighed skal kysse ham »under halen«), hvilket mest ligner en mandlig fantasi. At inkvisitorerne ofte har været sadister, er hævet over tvivl, mens man naturligvis ikke der-

8 Jf. uddrag heraf samt andet tilsvarende materiale samlet af Hunter & Macalpine (1963).

9 Jf. Gammelgaard 1984 vedrørende den feministiske synsvinkel på hekseprocesserne.

af kan slutte, at de torturerede kvinder har været masochister, selv om inkquisitionens scenarier efter sigende gerne reproduceres i moderne S/M-miljøer. Djævelens evne til at skifte køn og hans fremstilling med både mandlige og kvindelige attributter viser, at der indgår transseksuelle og homoseksuelle fantasier i konstruktionen.

(3) Både inkvisitorer og anklagede kan have bidraget til den paranoid idé om allestedsnærværende forfølgere. Det er – som Schrebers tilfælde eksemplificerer – ikke ualmindeligt, at paranoikere henter stof fra den teologiske og kosmiske dimension, og når inkvisitorerne er stødt på sådanne tilfælde, har de hurtigt kunne sætte fingeren på eklatante afvigelser fra den anerkendte teologi. Det ondes formodede udbredelsesmønstre minder om Melanie Kleins paranoid-skizoide position, hvor oprindeligt gode objekter kan forvandles til onde, når de angribes og overvindes (jf. afsnit 5 nedenfor).

Hekseprocesserne ebbede ud efter 1650, hvorefter djævleinteressen levede videre i en mildere form. Den af Freud omtalte maler Haizmann (jf. afsnit 2 nedenfor), der i slutningen af 1600-tallet bad om kirkens hjælp til at få opløst sin kontrakt med djævelen, behøvede på dette tidspunkt ikke mere at frygte for sit liv i forbindelse med behandlingen. Faust-skikkelsen, der kan føres tilbage til en virkelig person omkring 1500, fik berømte litterære behandlinger. Goethes *Faust* handler om den gamle videnskabsmand, der ved at forskrive sin sjæl til djævelen skaffer sig en ny ungdom, og her ophøjes omgangen med djævelen til en rent moralsk problemstilling. Også inden for kirken blev djævelen efterhånden reduceret til et skræmmebillede af fortrinsvis moralsk art. Eksorcismen vedblev at bestå, men fik en mere human udformning, og det er sandsynligt, at de kirkeligt udnævnte eksorcister foretog en form for psykoterapi under deres bestræbelse på at uddrive dæmoner og onde ånder.

Det blev et vendepunkt i psykoterapiens historie, da østrigeren F.-A. Mesmer i slutningen af 1700-tallet – inspireret af eksorcisten J. J. Gassner – foretog helbredelser ved hjælp af »magnetiske strygninger«. At helbredelse hos ham skete gennem et provokeret anfald, viser slægtskabet med den egentlige eksorcisme, mens hans teori på den anden side var rent naturvidenskabelig – og fuldstændig fejlagtig. Han mente, at han havde fundet et kosmisk magnetisk fluidum, som det gjaldt om at påvirke i dets kropslige fejlplaceringer, mens han rent faktisk foretog en form for hypnotisk behandling. Der er ingen tvivl om, at mange af hans patienter var hysterikere. Denne terapeutiske tradition blev dog til sidst forbudt pga. mistanke om kvaksalveri.¹⁰

Den sygdoms- og terapiopfattelse, der lå til grund for eksorcismen, overlevede i andre skikkelser. Ikke blot m.h.t. de neurologiske lidelser florerede der fremdeles elementer af tidligere tiders overtro. Sygdom i mange

10 Jf. Chertok & Saussure 1973.

skikkelser blev forstået som »et onde«, der skal ud – dvs. uddrives, og sygdomsårsagen blev i hvert fald i sproget fastholdt som et satans værk (f.eks. »hekseskud«¹¹). I »Snedronningen« giver H. C. Andersen en billedlig fremstilling af, hvordan det onde kommer ind i sindet som en splint fra troldspjlet. At ondet i mange tilfælde var et virkeligt fremmedlegeme (infektion, forgiftning) gjorde uddrivelsesmetaforen meget nærliggende, men uddrivelsen var også en nærliggende mulighed, når ondet mentes at hænge sammen med fornemmelser af et indre pres, et indre overtryk, og åreladningen var langt op i 1800-tallet blandt lægernes mest benyttede værktøjer over for mangfoldige lidelser (undertiden med en livstruende effekt, når kuren blev gentaget for ofte). At det indre pres kunne være af seksuel natur, var der mange før Freud, der havde givet udtryk for.

2. Dæmonologien og psykoanalysen

Den franske neurolog J.-M. Charcot spiller en vigtig historisk rolle som den, der i 1870erne og -80erne påviste, hvordan hypnose og hysteri hører til det samme fænomenområde, som Mesmer og hans elever et lille århundrede tidligere havde henført til den dyriske magnetisme. I nogle af sine forelæsninger gik han desuden tilbage til eksorcismen, og han mente ved studiet af kildeskrifterne at kunne påvise, at heksene i mange tilfælde var hysterikere. En af hans elever, Désiré Bourneville, redigerede en skriftserie (Bibliothèque Diabolique) om kirken og dens forhold til djævlebesættelser, og i denne serie kom Weyers *De praestigiis daemonum* i 1885 i en fransk oversættelse (Mora 1991). Det dæmonologiske spiller også en rolle i nogle af de Charcot-forelæsninger, Freud senere oversatte til tysk. Charcot var især en pionér inden for symptombeskrivelse og diagnostik, mens han kun i mindre grad tænkte på at anvende hypnosens terapeutisk. Hans franske rival på hypnosens felt, Hippolyte Bernheim, havde taget skridtet i retning af terapien, men i hans hænder blev det til en mindre interessant suggestionsterapi. Det blev derfor Freud, der sørgede for at viderefremidle Charcots indsigter i retning af en egentlig psykoterapeutisk anvendelse.¹²

Som man kan få indtryk af i Alfred Lehmanns *Overtro og Trolddom*, hvis første udgave udkom i fire bind i årene 1893-96, var der i perioden en betydelig interesse for det overnaturlige. Mange seriøse forskere ledte f.eks. efter naturvidenskabelige beviser på spiritistiske fænomener. Det berømte engelske Society for Psychical Research havde spiritismen som hoved-

11 Jf. Mathiessen 1967 med talrige eksempler på »skuddet« som sygdomsårsag.

12 Uffe Hansen (1991) har påvist, at også vor landsmand scenehypnotisøren Carl Hansen var med til at formidle den næsten glemte viden – og måske navnlig tekniske kunnen – vedrørende hypnosens frem til et stort interesseret publikum i 1870erne og -80erne, herunder Charcot og Freud, men Carl Hansens indsats lå netop ikke på det terapeutiske område.

interesse og var i øvrigt med til at bringe psykoanalysen til England. Når dæmonologien også appellerede til Freud¹³, hænger det givetvis sammen med dens fremstilling af en psykisk underverden, en natteverden, en verden fuld af undertrykte oppositionelle strømninger, en verden fuld af sex, alt sammen brokker i det billede af det ubevidste, han tegnede på. Hans utilslørede sympati for underverdenen ses bl.a. i det Virgil-citat, som han satte som motto for sin *Drømmetydning*: »Mægter jeg himmelen ej at røre, jeg helvede vækker« (*Aeneiden*, VI. sang). I anmeldelsen af en i øvrigt ligegyldig bog om drømmetydning fandt han det kun nødvendigt at præcisere, at drømme så sandelig ikke er styret af himlen, som det hævdes, men af dæmoner (Freud 1904b). Han kendte Goethes Faust som få andre bøger, citerede den uhyre flittigt og reflekterede vedblivende over Fausts forskrivelse til og pagt med djævelen. Så sent som i afhandlingen om den endelige og uendelige analyse kaldte han selve metapsykologien for en heks, man kan tilkalde og spørge til råds, når man har teoretiske problemer (Freud 1937c, da. udg. s. 200-201). Den dæmonologiske tankeverden er altså hele livet til stede hos Freud.

I Wien delte Freud interessen for dæmonologien med sin ældre kollega Josef Breuer. Vi ved ikke, om Breuer eller Charcot var de første til at inspirere Freud, for selv om Breuer angiveligt behandlede Anna O. 1880-82, altså tre år før Freuds studieophold i Paris, publicerede han først historien i 1895 med de muligheder for begrebslige efterrationaliseringer, som det giver. Breuer beskrev Anna O.'s tilstand som en hysterisk personlighedsspaltning. Symptombilledet er en Jekyll & Hyde-agtig svingen mellem den gode og den »slemme« Anna. Den sidste er uopdragen, skælder ud, kaster puder efter folk og river knapperne af tæpper og linned (Freud & Breuer 1895, s. 22), og uden behandling var hun blevet til en hysterica af den ondartede slags, »genstridig, ufremkommelig, ubehagelig, onskabsfuld« (ibid., s. 39).

Den fraspaltede psyke er hin *dæmon*, af hvilken den naive iagttagelse i gamle, overtroiske tider troede den syge besat. Det er rigtigt, at en for den syges vågne personlighed fremmed ånd huserer i hende; blot er det ikke en virkelig fremmed ånd, men en del af hende selv. (ibid., s. 203).

Hysterien sammenlignes altså med en djævlebesættelse, ligesom djævlebesættelserne forklares som udslag af hysteri. Både Breuer og Freud arbejdede med terapeutiske metoder, der har lighedstræk med eksorcismen, f.eks. troen på, at gennemlevelsen af en krise havde en rensende effekt, idet indre spændinger blev afreageret. Breuers såkaldte katarsisterapi placerer sig på grænsen mellem afreageringsterapi og taleterapi, da han erfarede, hvordan det at »tale ud« havde en rensende og lindrende effekt på patienten.

13 Jf. Blond 1977.

Freud trak ligesom Breuer i en række sammenhænge på analogien mellem hekse og hysterikere:

En kvindelig hysteriker har i vor tid været næsten lige så sikker på at blive behandlet som simulat, som hun i tidligere århundreder har været på at blive bedømt og fordømt som heks eller besat. (Freud 1956a [1886], s. 40; jf. også Freud 1893f, s. 31).

Ved formuleringen af den tidlige hysteriteori lagde Freud vægt på traumet i sin bestemmelse af sygdomsårsagerne:

Vi kan altså sige, at hysterikeren lider af ufuldstændigt afreagerede psykiske traumer. (Freud 1893h, s. 23).

Senere præciserede han virkningen som stammende fra indtrængende fremmedlegemer:

Vi må ... hævde, at det psykiske traume, respektive erindringen herom, virker på samme måde som et fremmedlegeme, der endnu lang tid efter sin indtrængen må gælde som aktuelt virkende agens ... (Freud & Breuer 1895d, s. 85)

I to af Fliess-brevene fra januar 1897 forbandt Freud denne teori med sine nu uddybede studier i hekseprocesser:

Kan du huske, at jeg altid har sagt, at middelalderens teori ... om besættelse er identisk med vor teori om fremmedlegemer og bevidsthedsspaltning? (Freud 1985c, s. 237).

Der foretages altså en ligestilling mellem traumet, fremmedlegemet (der siden hos Klein bliver til det onde objekt, jf. afsnit 5) og den indre besættende dæmon. Endnu kun famlende opfatter Freud en sammenhæng mellem de perverse heksejægere og de hysteriske hekse, nemlig at de psykisk har rødder i den samme type erindringer om perverse lege og seksuelt misbrug i barndommen. De i fællesskab udviklede fantasier om heksenes seksuelle omgang med djævelen og de rædselsvækkende heksesabbatter er alt sammen stof fra den infantile seksualitet, der er blevet fikseret og sygeliggjort gennem traumer. Freud nævner, at han har bestilt *Malleus maleficarum* og vil studere den flittigt, men han refererer aldrig siden til den, så vi ved ikke, om han har gjort det. Han troede på dette tidspunkt på en realitet bag fantasierne i form af en urgammel djævlerreligion, hvis seksualkult lever videre som hemmelige ritualer blandt heksene, og man forbløffes umiddelbart, når han tilføjer, at han derfor »begriber heksesommernes strenge terapi« (ibid., s. 240).

Trods denne ironisk-kyniske attitude kan der ikke være tvivl om Freuds kritiske syn på hekseforfølgelserne. I besvarelsen af en forespørgsel om at opregne sine ti yndlingsbøger overvejer han – inden han træffer sit valg – forskellige genrer og anfører, at hvis det drejede sig om videnskabelige bøger, ville Kopernikus, Weyer og Darwin komme på tale (Freud 1906f, s. 663). Hvis han aldrig fik læst *Malleus maleficarum* (på latin), har han givetvis studeret Weyers *De praestigiis daemonum* (på fransk), for så vidt den udkom samme år, som han studerede hos Charcot (jf. ovenfor). Han nævnte aldrig Weyer igen, men det er værd at bemærke, at han siden indsatte sig selv ved siden af Kopernikus og Darwin for at understrege deres fælles krænkelse af den menneskelige narcissisme og fælles bidrag til decentering af det teocentriske verdensbillede (Freud 1917a, s. 7-9). Dette kan gælde som en indirekte identifikation med og vedkendelse af et slægtskab med Weyer.

I artiklen om karakter og analerotik tolker Freud djævelen som »personifikationen af det fortrængte ubevidste driftsliv« (Freud 1908b, s. 28-29). Året efter – i januar 1909 – sættes Gustav Roskoffs bog om djævelens historie på programmet i Wiens psykoanalytiske selskab (Nunberg & Federn 1977, s. 107-13), og i diskussionen er der stort set enighed om Freuds grundantagelse, at djævelen symboliserer den fortrængte seksualitet. Historisk skifter han karakter sammen med holdningen til seksualiteten fra muntre satyrer til selve inkarnationen af det onde. Ud over at han besidder en række seksuelle træk, der dels afspejler infantile perversioner, dels er gjort afskyvækkende som følge af fortrængningens affektforvandling, kan han også have været et middel til at fremme seksualfortrængningen. Freud sætter selv dette i forbindelse med den eksplosive epidemiske udbredelse af syfilis startende hen imod år 1500 (jf. ovenfor). At død og seksualitet har fået et associativt bindeled gennem kønssygdommene har Freud fundet beviser på i flere analyser.¹⁴ Ligesom djævelen er en smittebærer og smittespreder, er den seksuelle udnyttelse, der ofte fantaseres om af paranoikere, forbundet med udsugelse af livskraft etc.

Forskrivelsen til djævelen er temaet i Freuds »En djævleneurose fra det 17. århundrede« (1923d). Anledningen til dette arbejde er, at direktøren for et arkiv i Wien forelagde Freud et gammelt manuskript fra omkring år 1700 for at bede om råd m.h.t. forståelsen af det psykopatologiske indhold. Dokumenterne drejer sig om maleren Christoph Haizmann, der i 1677 angiveligt fik foretaget en ophævelse af en tidligere indgået pagt med djævelen på klosteret i Mariazell. Freuds analyse bringer for så vidt ikke meget nyt,

14 Herunder i hans egen berømte forglemmelse af navnet Signorelli, der ifølge hans analyse skyldtes fortrængte tanker om »død og seksualitet«. På Signorellis fresker i domkirken i Orvieto er grønlig djævel ved at plage nøgne mænd og kvinder i helvede, så det minder om et orgie i en S/M-forening.

men han siger nu helt explicit, at tidligere tiders neuroser ofte optræder i dæmonologisk klædedragt:

For os er dæmonerne onde, forkastede ønsker, derivater af afviste, fortrængte driftsimpulser. Vi afviser blot den projektion på omverdenen, som middelalderen foretog med disse psykiske væsener; vi lader dem være opstået i det indre liv hos de syge, hvor de huserer. (Freud 1923d, da. udg. s. 143).

Modsat tidligere går Freud som konsekvens af den udbyggede jegpsykologi nu også ind på den tankegang, at djævelen kan være en faderrepræsentant i et primitivt overjeg. I den religiøse tænkning er den almægtige urfader blevet spaltet i Gud og djævel, idet den plagsomme følelsesmæssige ambivalens er blevet neutraliseret gennem udspaltning i noget godt og noget ondt. I den normale udvikling integreres disse egenskaber i overjeget, men hos sygehistoriens paranoide hovedperson er den ambivalente og homoseksuelle binding til den virkelige, netop afdøde fader, der ikke mere kan sørge for sønnen, ikke blevet afløst af et integreret overjeg som ødipuskompleksets arvtager i psyken, men videreført i fantasien om kontraktligt at tjene djævelen, der ligesom faderen omfattes med noget blandede følelser. Ved munkenes hjælp får Haizmann ophævet sine kontrakter med den for så vidt ikke uvenlige djævel, hvorefter han i stedet binder sig til Gud. Som Freud påpeger, er Guds fortrin især, at han kan skaffe Haizmann livsvarig forsørgelse i klosteret, så han i ro og mag kan nedskrive sin beretning om djævelen, som han desuden er i stand til at fremstille detaljeret i otte malerier.¹⁵

Vi skal i de følgende afsnit se, hvordan Freuds refleksioner over djævelen førte ham til ikke én, men to forskellige teorier om det onde, hvor den første repræsenterer hans forsøg på at fremstille barnets moraludvikling ved hjælp af begreber som ødipuskompleks og overjeg, mens den anden omhandler den dæmoniske form for ondskab, der truer med at tilintetgøre individet indefra.

3. Det onde domesticeret under lystprincippet

I de første årtier af 1900-tallet udviklede og forfinede Freud den model, ifølge hvilken det onde er den fortrængte seksualitet. Freud mente naturligvis ikke selv, at seksualiteten kan identificeres med det onde, men den-

15 Freud staver navnet Haizmann, men fornyede studier af manuskriptet har godtgjort, at Haizmann er den korrekte stavemåde, jf. Ida Macalpine and Richard A. Hunter: *Schizophrenia, 1677. A Psychiatric Study of an Illustrated Autobiographical Record of Demoniacal Possession* (London, W. Dawson, 1956). Heri er Haizmanns otte malerier af djævelen gengivet i farver. Malerierne kan også ses på www.haizmann.com.

ne identifikation er en følge af den affektforvandling, hvor noget oprindeligt lystbetonet gennem opdragelsen forbindes med ulyst og derfor fortrænges. Når det fortrængte vender tilbage, virker det derfor truende og forbindes i fantasien med forfølgende djævl, trolde, vampyrer og onde ånder. Også fadermordsønskerne i ødipuskomplekset udspringer af den frustrerede seksualitet¹⁶, og de fleste af myteverdenens onde uhyrer er følgelig fadersymboler, i sjældnere tilfælde modersymboler.

Freuds overvejelser over narcissismen og det rensede lystjag er eksemplariske i den klarhed, hvormed de fremstiller den tidlige affektpolaritet og dens betydning for barnets oplevelse af omgivelserne (Freud 1914c): Lystjaget introjicerer ifølge lystprincippet alt, hvad der godt, og støder alt det dårlige fra sig, hvorved en psykisk polarisering svarende til himmel og helvede opstår, men med himlen som den dominerende faktor, en slags paradisk tilstand før syndefaldet, hvor lystprincippet er ophævet til grundlov. At helvede hele tiden henter næring fra den stadige projektion og udelukkelse af det ulystbetonede, siger noget om, at det ikke er en holdbar situation. Det ulystbetonede trænger sig på som en del af realiteternes verden uden for paradises porte og fremtvinger en modifikation af lystprincippet til realitetsprincip. Med den udbyggede teori om ødipuskomplekset fuldendes denne tankerække, idet de indre libidinøse og aggressive impulser spejles i overmagten og fremtvinger internaliseringen af lovens repræsentanter i skikkelse af overjeget. Narcissismens præambivalente polarisering af godt og ondt konvergerer hen imod ødipuskompleksets ambivalente følelsesbindinger for sluttelig at integreres til en funktionel helhed i overjegets postambivalente affektkerne, hvorfra domme om godt og ondt heretter udgår.¹⁷

I denne serie af overvejelser gør Freud altid opmærksom på, at vurderingen af, hvad der er godt og ondt, ikke oprindeligt ligger dybt i barnet, men påtvinges det udefra. Barnet besidder i kraft af lystprincippet evnen til at skelne mellem lyst og ulyst og handle derefter, men det er forældrene, der gennem opdragelsen bestemmer, hvad der skal associeres med henholdsvis lyst og ulyst og følgelig vurderes som godt og ondt.

I den første af Freuds afhandlinger om krigen (1915b) hævdes det, at de impulser, der ligger til grund for menneskelig handlen, i sig selv hverken er gode eller onde. Ikke blot er det et spørgsmål om vurderingen i et givet samfund, hvordan bestemte handlinger klassificeres, men impulserne som

16 Det ødipale jalousihad tilhører den type aggression, der siden med en generalisering blev betegnet som frustrationsaggressivitet.

17 Jeg skal ikke bruge yderligere plads på denne formentlig velkendte del af teori-historien, jf. mine tidligere forsøg på en systematisk fremstilling heraf (Andkjær Olsen 1984, 1985 og 1988).

sådan finder heller ikke selv nødvendigvis det udtryk, de synes forudbestemt til. Hvad drifterne bliver til, afhænger af deres »skæbner«, f.eks. reaktionsdannelsen, der kan omskabe en sadistisk impuls til medfølelse og medlidenhed. Freud er endda ved at påstå, at børns morderiske impulser er selve forudsætningen for deres tilegnelse af gode egenskaber (1915b, s. 42).

Heller ikke i *Kulturens byrde* (1930a) fraviger han det synspunkt, at det er *reaktionen* på driftsimpulsernes handlingstilskyndelser, der definerer dem som gode eller onde (dvs. tilladte eller forbudte). Ytringer af seksualdriften kan således fordømmes som onde, mens ytringer af dødsdriften kan hyldes som gode.

En oprindelig, så at sige naturlig evne til at skelne mellem godt og ondt må man have lov til at afvise. Det onde er slet ikke altid noget, der er skadeligt eller farligt for jeg'et, men kan tværtimod være noget, der er ønskeligt for det og vil berede det fornøjelse. Dette viser, at der gør sig fremmed indflydelse gældende; det er denne, der bestemmer, hvad der skal betragtes som godt og ondt. Da menneskets egen fornemmelse ikke ville have ført det ind på den samme vej, må det have et motiv til at underkaste sig denne fremmede indflydelse. Dette motiv er let at opdage, når man tænker på menneskets hjælpeløshed og afhængighed af andre, og det kan bedst betegnes som angst for kærlighedstab. Mister mennesket kærligheden hos den anden, som det er afhængig af, så mister det også beskyttelsen mod mangfoldige farer, og det udsætter sig frem for alt for faren for, at denne overmægtige anden viser det sin overlegenhed i form af afstraffelse. Det onde er altså oprindelig det, for hvilket man trues med kærlighedstab; det er af angst for dette tab, man er nødt til at undgå det. (ibid., s. 74-75).

Freud forestiller sig de sygdomsfremkaldende strukturer som uintegrerede brudstykker af ødipuskomplekset, der via forældrenes repressalier har af født forsvarsmekanismer, der holder dem på plads. Når Freud inden for rammerne af denne tankegang fastholdt, at det onde skal ud, tænkte han ikke på, at terapien skal slippe incest- eller fadermordimpulser løs, for det er forsvarsmekanismerne, der gør de primitive og uintegrerede impulser onde, og som derfor er ondets virkelige rod, der skal rammes gennem analysen. Også traumerne og de heraf affødte angstpotentialer, der i den gamle teori før århundredskiftet figurerede som uintegrerede fremmedlegemer i psyken, indtræder nu på samme side i konflikten som forsvarsmekanismerne. Herved har Freud i virkeligheden hævdet, at det oprindeligt gode (den narcissistiske almagt) er det, der ender med at blive fordømt som ondt, og at det oprindeligt onde (det udstødte, det fremmede, det traumatiske) gennem sin alliance med den samfundsmæssige overmagt omdefineres til at være bærer af det gode = Loven, ligesom når inkvisitorer og heksejæge-

re hævder, at de repræsenterer Gud i deres fordømmelse af den djævelske seksualitet.

4. Det dæmonisk onde hinsides lystprincippet

Det, der længe manglede i Freuds teori og aldrig blev fuldt indarbejdet, var den modsatte fordeling af rollerne, hvor det oprindeligt onde forbliver ondt, forbliver liggende som en uintegreret og uudviklet kerne i personligheden overlejret af jegstrukturer med en overvægt af »gode« egenskaber, eller billedligt talt, hvor dæmonerne faktisk repræsenterer det onde, og hvor heksejægerne deres metoder til trods i det mindste har stillet sig på det godes side i konflikten, jf. Freuds udsagn i Fliess-brevet om, at han forstår heksedomernes »strenge terapi«.

Efter Freuds og Breuers tematisering af traumet som et fremmedlegeme i psyken og en besættelse af dæmoner i 1890'erne (jf. afsnit 2), dukkede der en anden type dæmoner op i *Totem og tabu* (1912-13a). Det var simple projektioner hørende til naturfolkernes animistiske overtro, hvor ting i omverdenen tillægges åndelige egenskaber. Naturen indeholder en blanding af gode og onde ånder svarende til den projicerendes forventningshorisont. Projektionen gør dem i nogle tilfælde mere håndterlige, mens de i andre tilfælde nærmest bliver mere dæmoniske, når der samtidig sker et realitetstab. En indre og en ydre besættelse har i dette tilfælde samme karakter.

I »Det uhyggelige« (Freud 1919h) omtaler Freud dobbeltgænger-motivet, som skønlitteraturen er rig på. Også her er det onde kommet ud gennem projektion, men på en sådan måde, at det vedbliver med at true subjektets eksistens. Subjektet har foretaget en så radikal projektion af sig selv ud på sine omgivelser, at det bogstaveligt talt er blevet sin egen onde ånd. Dobbeltgængereren inkarnerer en fraspaltet dæmonisk side af subjektet selv. Det samme gælder i mange litterære tekster spejlbilledet og portrættet. Fordoblingen trækker sjælen ud af legemet, så kun en amputeret og dødsmerket sjæl bliver tilbage. Motivet kan i en anden variant findes i den måde, hvorpå Faust solgte sin sjæl til djævelen, og i visse science fiction-historier får man et lignende indtryk, når den kopierede original mister sin sjæl til klonen.

Fordoblingen er også formlen for gentagelsen, genkomsten af det samme. Den type gentagelser, der finder sted uden subjektets viden og kontrol, henfører Freud til den såkaldte *gentagelsestvang*, der »forlener visse sider af sjælelivet med en dæmonisk karakter« (1919h, da. udg. s. 39), og han konstaterer, at der tilsyneladende er overnaturlige kræfter på spil, hvilket igen svarer til folkelig sygdomstro omkring sindssygdomme:

I middelalderen tilskrev man meget konsekvent og psykologisk næsten korrekt alle disse sygdomsytringer virkningen af dæmoner. (Freud 1919h, da. udg. s. 45).

I »Hinsides lystprincippet« (1920g) tager Freud gentagelsesfænomenet op til en mere nuanceret undersøgelse, og han pointerer, at gentagelser ikke undrer nogen, så længe de adlyder lystprincippet. Gentagelse er selve driften natur, og de fleste af livets rutiner er i en vis forstand gentagelser. Men der findes desuden en gentagelsestvang, der virker hinsides lystprincippet, og det er den, der nu flere gange kaldes dæmonisk (1920g, da. udg. s. 32 og s. 43-44). Som eksempler på denne gentagelsestvang nævner Freud personer, der har været udsat for en alvorlig ulykke, og som i drømme vedblivende vender tilbage til situationen, selv om det bestemt havde været bedre for dem at glemme den (ulykkesneurotiker). Desuden er der personer underlagt »skæbnetvängen«, hvor de samme voldsomme begivenheder tilsyneladende vedbliver at gentage sig i deres liv, uden at de selv er skyld i det. Endelig er der de neurotiske patienter, der udviser den såkaldt negative terapeutiske reaktion, idet de nægter at tage ved lære af behandlingen og i stedet så at sige hænger fast i negative mønstre stammende fra barndommen, men nu overført på analytiker, der trods al sin indsigt og kunnen bliver en passiv medaktør i dette spil. Hvad der gentages er her groft sagt barndomstraumer, som de pågældende patienter ikke kan ryste af sig. Uanset hvor megen indsigt de bibringes i lidelsens natur, foretrækker de lidelsen frem for helbredelsen. Det kliniske grundproblem er den traumatiserede patient, der ikke vil helbredes, og som er i det ondes vold, dvs. som har forskrevet sig til eller identificeret sig med det onde.

Freuds tanker om traumernes betydning havde logisk bevæget sig fra traumer som det onde (et indre fremmedlegeme) til traumer som kilde til angstberedskabet, der repræsenterer – og i den integrerede psyke kan levere en korrekt aflæsning af – ydre farer. Angstberedskabet adlyder her lystprincippet og har en adaptiv funktion i forhold til yderverdenen. Alligevel blev analyserne længere og længere, idet det onde – trods en øget vægtning af følelsesmæssig gennemlevelse af traumer og fantasier – viste sig stadig vanskeligere at få ud. Som supplement til sit begreb om fortrængningen var Freud nødsaget til at skabe begrebet om modstanden som summen af de kræfter, der modvirker helbredelse, og som i deres mærkelige upåvirkelighed ofte får en dæmonisk karakter.

Det er velkendt, at Freud endte med at indføre dødsdriften som forsøgsvis forklaring på det, han tidligere havde forklaret som udslag af traumer. For at forstå, hvordan han kunne komme fra traumer til drifter, må man huske på, at han temmelig frit lod tanken springe mellem den ontogenetiske og den fylogenetiske dimension. Han antog (ideer udviklet sammen med Ferenczi), at store fylogenetiske traumer i form af klimatiske katastrofer med mellemrum har ændret livsvilkårene dramatisk for de eksisterende organismer og tvunget dem til tilpasning og udvikling mod højere og mere levedygtige organisationer. Dette har imidlertid hver gang efterladt en erindring om og en drift mod at vende tilbage til den tidligere tilstandsform. Det er sådanne regressive tendenser i organismen, Freud søgte at

samle i sin teori om dødsdriften.¹⁸ Gentagelsestvangen virker her i retning af at genoprette en tidligere og mere primitiv tilstand, der i sidste instans skulle være identisk med den spændingsløse tilstand i den uorganiske materie før livets opstået.¹⁹

De dæmoner, der har fået magt over traumatiserede patienter, trækker dem hen imod adfærdsmønstre, der hverken på kortere eller længere sigt er til nogen fornøjelse eller gavn for dem. Freuds tankegang omkring den mærkelige kortslutning af organismens livsbane hen imod døden synes at være den, at når traumatiseringen gennembryder det perringsskjold, der beskytter organismen mod voldsomme ydre påvirkninger, regrederer den som forsvar til en dybereliggende funktionsmåde, der er uhyggelig og dæmonisk, fordi den er fremmed for alle kendte psykologiske mekanismer, først og fremmest lystprincippet. Freud havde en fornemmelse af, at forklaringen skulle søges inden for fysisk-biologiske lovmæssigheder, der ikke er konforme med den bevidsthedspsykologiske overbygning, evolutionen havde bragt med sig. Individet har så at sige gjort sig immunt over for at føle smerte. Det er med Freuds formulering, som om hjernens lyst-ulystcenter er narkotiseret, så det ikke kan aflæse angstsignalerne korrekt og derfor ikke gribe ind i processer, der normalt ville være blevet hæmmet (1926d). Traumat har slået angstberedskabets korrekte funktionsmåde i stykker og overlader dermed organismen til en mere primitiv styring.

Ligesom for den narcissistiske spejlings vedkommende hænger det dæmoniske i dødsdriften både fylo- og ontogenetisk sammen med dens manglende evne til at finde et objekt eller til at vedkende sig et objekt. Kan den kun finde subjektet selv som objekt, bliver den dæmonisk. Vendes den derimod udad, bliver den til en aggressionsdrift i sædvanlig forstand og adlyder her lystprincippet, hvorfor den følgelig må gennemgå de allerede kendte socialiserende processer i retning af realitetsprincippet og overjaget.²⁰

18 Hvad man end synes om dødsdriften, kunne problemet omkring traumernes betydning ikke slet og ret tackles ved at genoptage traume- og katarsisteorien. Freud kunne udmærket se svaghederne i Ranks (1924) og Ferenczis (1924) stort opslåede traumeeteorier i 1920erne, og Ferenczis radikaliserings af den terapeutiske teknik med genoptagelse af katarsisteknikken – den såkaldte neokatarsis – viste sig også problematisk ved sit brud på de terapeutiske grundregler, selv om den for så vidt harmonerede godt med ideen om en traumatisk ætiologi (Ferenczi 1930). Det har desuden en for begrænset effekt blot at identificere traumat og skabe afreagering ud fra det.

19 Blandt Freuds forudsætninger for denne tankegang finder man et bredt spektrum af ideer, som dog langt fra lod sig forene til en samlet teori: Helmholtz' entropilov om universets varmedød, Fechners teori om bølgebevægelser, von Hartmanns teori om det ubevidste som summen af naturens periodisk gentagne processer fra planeternes bevægelser til ålens vandring, Fliess' periodeteori og måske også Nietzsches tanker om gentagelsen.

20 Der er intet i aggressionsdriften som sådan, der strider mod lystprincippet. Det kan være en højst funktionel størrelse i det psykiske liv, som Konrad Lorenz senere har argumenteret for i *Det såkaldt onde* (Lorenz 1965).

Freuds tanker om udadvendingen som et resultat af en »driftsblanding«, der tvinger dødsdrifterne til at deltage i livsdrifternes projekt, er igen et stykke ren spekulation, der måske alligevel rummer en rationel kerne: ethvert objekt virker som en trussel mod den narcissistiske organisation af dødsdriften og må følgelig elimineres, når det står i vejen for den selvdestruktive livsbane, som dødsdriften afstikker. Den primitive grådighed og misundelse, som Melanie Klein ser som dødsdriftens tidligste udtryk (jf. næste afsnit), repræsenterer forsøg på at genetablere en psykisk ligevægt, hvor det gode ikke eksisterer, men tvinger samtidig den rudimentære psyke til at tage objektets eksistens i betragtning som noget, der skal ødelægges, og derved er der banet vej for dødsdriftens accept af objektets eksistens. En anden af Freuds spekulationer går ud på, at når den som aggression udadrettede dødsdrift ikke mere kan finde egnede objekter, fordi naturen er fuldstændig erobret og undertvunget, vender den sig på ny mod individet med en farlig selvundertrykkende og selvdestruktiv effekt, hvor overjeget er blevet en renkultur af dødsdriften.

I overvejelserne over dødsdriften og det onde skal man ikke blot standse ved den simpleste løsning, at dødsdriften er ond, fordi den søger døden, mens livsdriften er god, fordi den søger livet. Hvis man overhovedet accepterer Freuds konstruktion, må man samtidig medgive ham, at dødsdriften i mange tilfælde leverer den kraft, livsdriften skal bruge for at nå sine mål, mens livsdriften i skikkelse af seksualdriften i andre tilfælde tilstræber en så drastisk vej til spændingsreduktion, at det nærmer sig billedet af døden, hvis det ikke direkte udsætter individet for livsfare. Dette paradoks mellem de to driftsgrupper kan og skal ikke slet og ret elimineres, hvad Jean Laplanche så glimrende har gjort opmærksom på (Laplanche 1970), og det siger noget om, at dødsdriftsteorien snarere end at være en definitiv teoretisk landvinding er en påmindelse om en række uløste problemer.²¹

21 Man kan naturligvis anskue hele dette teoretiske kompleks ideologikritisk, som Eric Danielsen gør: »Freuds antropologisering af aggressionsdriften er i realiteten et af de mest frastødende affaldsprodukter af den psykoanalytiske teori.« (Danielsen 1978, s. 34). Men så afskærer man sig samtidig fra at finde ud af, hvad Freud egentlig var på sporet af. Det er en udbredt forenkling, at psykoanalysen med dødsdriften søger at give en entydig driftsmæssig forklaring på det ondes manifestationer, og at dødsdriften skulle være en særlig hårdnakket og bestialske variant af aggressionsdriften. Bestialske forbrydelser er aldrig søgt forklaret som rene manifestationer af aggressions- eller dødsdriften, og der er ingen entydig sammenhæng mellem den formodede styrke af døds- eller aggressionsdriften og omfanget af de forbrydelser, den formodes at afstedkomme. Når forbrydelser f.eks. lader sig føre tilbage til psykopati eller paranoia, har den tilgrundliggende psykodynamik at gøre med et forsvar for et gode eller en reaktion på tabet af et gode. Den ret udbredte beskæftigelse med kriminologi inden for mellemkrigsårenes psykoanalyse forsvarede i reglen det synspunkt, at forbrydelsen udspringer af paranoide vrangbilleder af en ond forfølger, der skal bekæmpes, eller af et underliggende strafbehov knyttet til et primitivt overjeg.

5. Det onde objekt

Melanie Klein, der almindeligvis betragtes som en af de mest eklatante tilhængere af dødsdriftsteorien i den efterfreud'ske æra, mente som Freud, at dødsdriften gør større skade i det indre end i det ydre, og at det derfor er en hovedopgave for såvel pædagogik som terapi at hjælpe den til at finde et ydre udtryk gennem et reelt objekt. Klein var mindre bange end andre psykoanalytikere for at operere med det onde som en primær agent, og hun gik videre end Freud med polariseringen mellem godt og ondt, som hun ophævede til en grundlæggende polaritet mellem gode og onde psykiske objekter. Hvor Freud og Abraham nåede ned under ambivalensen til præambivalensen som forklaring på den primitive psyke, gik Klein endnu et skridt længere tilbage til en tilstand, hvor den præambivalente splitting er en ustabil dannelse, fordi det projicerede onde ikke lader sig holde ude, men hjem-søger den primitive psyke med en paranoid-skizoid grundstruktur til følge. Dette er igen en tilstand hinsides lystprincippet, men nu tildelt en langt mere almen status end den håndfuld af specialtilfælde, Freud placerede under denne overskrift. I Kleins version af narcissismen lykkes projektionen af de onde objekter ikke, enten fordi det onde ikke i tilstrækkelig grad kommer ud, eller også fordi det reintrojiceres i samme bevægelse som det projiceres efter en primitiv gengældelsesens logik (*lex talionis*). Det indre onde objekt er en realitet og en konstant trussel mod jeget, der kan reagere med fornægtelse, skizoide spaltninger og projektioner eller i ekstreme tilfælde evakuering af det gode fra billedet af ens egen krop til en mere sikker ydre lokalitet. Det ondes logik følger vampyrmyten, at hvis man er blevet bidt af det onde, bliver man selv ond, og det er på sin vis den samme logik, heksejægerne uddrog af deres erfaringer med heksefænomenet.

Kleins terapi sigter mod at få det onde ud gennem synliggørelse i den ydre verden. En del af det terapeutiske arbejde går ud på at få patienten til at symbolisere, dvs. skabe ydre håndgribelige billeder af, hvad der foregår i dets indre (Klein 1929 og 1930). Det er et fremskridt, hvis den indadrettede destruktivitet reelt eller i fantasien kan rettes udad, for så kan der arbejdes med den. Det er dog lige så vigtigt, at der etableres en forståelse af forskellen mellem symbolet og det symboliserede, mellem subjektet og objektet. Når det onde kun projiceres uden at have opnået symbolværdi for subjektet, bliver det let til en angriber, og så forstærkes det oprindelige problem i en negativ spiral. I legeterapien forsøger barnet selv at reparere det massakrerede legetøj, ligesom det i personlighedsudviklingen skal erfare sine reparative evner over for fantasibilledet af moderens ødelagte krop, f.eks. ved at give hende gaver. Som hos Freud bliver dødsdriften først for alvor farlig, hvis den ikke i tide finder vej til et symbolsk eller reelt udtryk i det sociale rum, hvor den er modtagelig for formning og åben for udvikling.

Fairbairns tog i sine arbejder fra årene under anden verdenskrig nogle af Kleins ideer op og radikaliserede dem, hvad der i efterkrigsårene trak Klein

med i den samme retning. Han fokuserede som Klein på det onde objekt, men relaterede på en i vores sammenhæng særligt interessant måde problematikken til dæmonologien. I sin artikel om de onde objekters fortrængning og tilbagevenden (1943) knyttede han direkte an til Freuds afhandling om djævleneurosen. Hans tankegang er, at det onde internaliserede objekt, der f.eks. repræsenterer en seksuel kræmper, fortrænges, hvorefter barnet reagerer med skamfølelse på det, fordi det oprindeligt har identificeret sig med dette objekt:

Hvis barnets objekter præsenterer sig for det som onde, føler det sig selv ondt, og det kan fastslås med samme grad af sandhed, at hvis et barn føler sig ondt, indebærer det, at det har onde objekter. Hvis barnet opfører sig ondt, gælder den samme betragtning; og af den grund viser et kriminelt barn sig altid at have onde forældre (i hvert fald set fra barnets synsvinkel). [...] Det er umuligt for nogen at komme igennem barndommen uden at have onde objekter, der bliver internaliseret og fortrængt. (Fairbairn 1943, s. 64).

Der er noget paradoksalt i, at et kriminelt barn hellere erkender, at det selv er ondt, end at forældrene er onde:

Et af dets motiver til at blive ondt er at gøre dets objekter »gode«. Ved at blive ondt påtager det sig den byrde af ondskab, der synes at findes hos dets objekter. (ibid., s. 65).

De indre onde objekter er som en femte kolonne, der kræver iværksættelse af forsvar. Det umiddelbare forsvar er fortrængningen, men hertil kommer overjegets forsvar, skyldens forsvar eller det moralske forsvar, der muliggøres gennem internalisering af gode objekter. I kraftspillet mellem de indre onde og gode objekter kan jeget antage en betinget form for godhed eller ondskab, der ikke må forveksles med ondskaben i dens ubetingede form, som hænger sammen med identifikationen med det onde objekt.

Det er bedre at være synder i en verden styret af Gud end at leve i en verden styret af djævelen. [...] I en verden styret af djævelen kan individet måske undgå det onde, der ligger i at være synder, men det er ondt, fordi verden omkring det er ond. [...] Den eneste fremtidsudsiget er død og ødelæggelse. (ibid., s. 66-7).

Internaliseringen af de onde objekter sker i et forsøg på at kontrollere dem, og fordi de er så påtrængende, at de ikke lader sig afvise.

Barnet er »besat« af de onde objekter, som om det var onde ånder. (ibid., s. 67).

Men frem for alt internaliserer det dem, fordi det behøver objekter. En mandlig patient drømmer, at han står ved siden af sin moder med en skål chokoladebudding på bordet foran sig. Han er glubende sulten, men ved, at buddingen indeholder dødelig gift, så han må vælge mellem at dø af sult og dø af forgiftning – og vælger det sidste.

Målet for psykoterapien er at slippe de onde objekter løs fra det ubevidste, men forsøg på dette rejser en forståelig modstand hos patienten, fordi det vil resultere i, at den omgivende verden vil blive befolket af rædselsvækkende djævle (ibid., s. 69). I en positiv overføringsrelation til terapeuten kan der ske det, at skyldfølelsen lettes noget, mens fortrængningen af de indre onde objekter til gengæld intensiveres. Behandlingen foregår på to planer, der skal være i balance, ligesom hvis en højmesse i koret ledsages af en sort messe i krypten:

Det bliver evident, at psykoterapeuten er eksorcistens sande efterfølger, og at han ikke blot beskæftiger sig med »syndernes forladelse«, men også med »djævlens uddrivelse«. (ibid., s. 70).

I sin kommentar til Freuds analyse af Haizmann (han citerer Freud for, at »dæmonerne er onde, forkastede ønsker, derivater af afviste, fortrængte driftsimpulser«) gør Fairbairn det klart, at han ikke mener, at djævelen repræsenterer den fortrængte seksualitet, men derimod det internaliserede onde objekt. Haizmann solgte netop ikke sin sjæl mod driftstilfredsstillelse, men for at få en fader, hvor ond denne end måtte være, siger Fairbairn.

Omdrejningspunktet i denne teori, der efterfølgende gøres mere kompleks gennem sondring mellem to versioner af det onde objekt (det afvisende objekt og det ophidsende objekt), er, at jeget har en libidinøs binding til det onde objekt, idet libidoen er objektsøgende og ikke lystsøgende. Freuds overvejelser over, hvad der ligger hinsides lystprincippet, er således ikke relevante for Fairbairn, da han slet ikke anerkender lystprincippets betydning, ligesom overvejelser over dødsdriften er overflødige, da han heller ikke anerkender drifternes betydning. Derimod anerkender han Freuds påpegning af problemet med patientens modstand og negative terapeutiske reaktion, som han selv mener udspringer af det indre onde objekt. Artiklen er skrevet under anden verdenskrig, og Fairbairn lægger som Freud vægt på arbejdet med krigsneuroser og -psykoser, der altid rammer personer med et uafklaret forhold til det indre onde objekt og udløses enten ved mødet med ydre onde objekter eller tabet af ydre gode objekter.

‘Hvad disse mennesker behøver, er ikke en psykoterapeut, men en evangelist’, thi fra et nationalt synspunkt er krigsneurosernes problem ikke så meget et psykoterapeutisk problem som et problem, der angår gruppemoral. (ibid., s. 81).

Fairbairn tog aldrig den fulde konsekvens af sin beskrivelse af det onde objekt, fordi han aldrig ville fraskrive et nok så traumatiseret barn det indre kompas, der tillader det at orientere sig mellem godt og ondt. Denne religiøst-romantiske indstilling hindrede ham muligvis i at se de sorteste dybder i den patologi, han beskæftigede sig med, men kan til gengæld som terapeut have gjort det muligt for ham at udholde svære tilfælde uden at give op.

Det er vanskeligt at sige, hvor meget Klein indoptog fra Fairbairn, men hans afvisning af driftsteorien og herunder af dødsdriften kan muligvis spores i hendes interesse for at sætte psykologiske begreber på de objektrelationer, hun henførte til dødsdriften, nemlig grådighed og misundelse (jf. Klein 1946 og 1957). Grådigheden hænger sammen med dødsdriften, fordi den anvender sadisme (i et mislykket forsøg på tilegnelse af det gode med det onde), og misundelsen, fordi den er destruktiv (det gode, jeg ikke kan få del i, skal ikke have lov til at eksistere). Man genkender to af de syv døds-synder, der igen er egenskaber, der traditionelt har været tilskrevet djævelens tilhængere, og som man i yderste konsekvens kunne få tilfredsstillet ved at forskrive sig til djævelen (de fem andre døds-synder er hovmod, vrede, dovenskab, gerrighed og utugt). Man skal dog huske, at det hos Klein drejer sig om fantasiscenarier, således at ødelæggelsen såvel som fantasien om gengældelsen udspiller sig over for indre objekter og først sekundært får konsekvenser for barnets omgang med yderverdenens objekter, f.eks. når det med alle tegn på afsky og angst vender sig fra det bryst, moderen tilbyder det.

M.h.t. spørgsmålet om en indre vs. ydre (traumatisk) forklaring, vælger Klein fremdeles at interessere sig for den første mulighed. Djævlbesættelsen er som arvesynden medfødt. Selv om barnet har de bedste forældre i verden, er det ikke nogen garanti for, at det vil få en let kamp mod de indre dæmoner. Pædagogisk såvel som terapeutisk henleder hun altid opmærksomheden på problemer af denne type, som hun regner med regelmæssigt at møde, men samtidig opstiller hun et righoldigt arsenal af modeller for, hvordan dette primære onde kan tackles gennem eksternalisering, symbolisering, integration, reparation og alt det, der hører den depressive position til.

I den danske psykoanalytiske offentlighed fik Kleins synsmåde støtte fra en uventet kant, da psykiateren Erling Jacobsen i 1983 publicerede essaysamlingen *Godt og ondt*, hvor han udforsker nogle af de samme lag i personligheden, men med helt andre metoder, nemlig anvendelsen af LSD.²²

22 Jf. min anmeldelse af bogen (Andkjær Olsen 1985).

Hvor det gode og det onde objekt er personlighedens byggesten hos Klein, søger Jacobsen at finde ned til de to affektreaktioner, der bestemmer, hvad der er godt og ondt. Det er affekter, der skabes i den basale objektrelation til moderen, og som betegnes den orale lyst og den orale ulyst. Der ligger ikke nogen driftsdualisme bag denne sondring, da det er det samme grundlæggende behov, der udløser de to affekttyper:

Ingen, der har opleves disse tilstande [oral lyst og ulyst], kan være i tvivl om, at man her umiddelbart står over for henholdsvis det gode og det onde. (Jacobsen 1983, s. 113).

Den orale lyst kvalificeres i forhold til alle andre lystformer ved sin tidløshed og grænseløshed, hvorigennem den er kilde til almagtsfølelser og religiøse oplevelser. Den hænger snarere sammen med tilfredsstillelse af tørst end af sult, og dens objekt er »den gode mælk«. Den knytter sig associativt sammen med »moderens smil, hendes hænder, stemme, pleje, opmærksomhed og endda lyden af hendes fodtrin« (ibid., s. 116). Kropsligt er den ikke blot forankret til munden, men desuden til »den øverste del af fordøjelseskanalen og i høj grad netop til den region, man kalder solar plexus, og som sender nervetråde både til åndedrætsorganerne, mavesækken og kønsorganerne« (ibid., s. 117).

Den orale ulyst hænger sammen med »en art åndelige smerter knyttet til indvoldene, en slags sorte affekter, der optræder sammen med arketypiske billeder af blæksprutter, fangarme og slim« (ibid., s. 118). Det er ikke som hos Klein noget sekundært, afledt af grådighed og en deraf opstået paranoid angst. Der er snarere tale om den kvalme, der opstår, når det allerede mætte barn pånødes mere mælk. Det onde bryst og den onde og giftige mælk kan ikke – som i Freuds model af det rensede lystjæg – holdes ude:

Når den store magtfølelse, Thymos, bliver sat ind mod den giftige mælk, kan det føre til, at man optager den i sig, og fra da af eksisterer ondskaben inden i én. (ibid., s. 119).

Erling Jacobsen synes ikke at adskille sig væsentligt fra eksisterende udviklingsteorier, når han beskriver moraludviklingen som en integration af den orale lyst og ulyst. Den for ham tidstypiske patologi består i en spaltning, hvor den orale lyst udvikles til narcissistiske storhedsforestillinger, mens den orale ulyst forbinder sig med kroppens muskelbaserede aggressivitet, der kan føre til grusomhed.

6. Det dæmonisk onde som det usymboliserede

Wilfred Bion (1962, 1965, 1967, 1970) havde et forslag til at løse det in-trikate metapsykologiske problem omkring Kleins psykiske objekter: hvorfor tale om objekter, når det tilsyneladende i mange tilfælde drejer sig om forestillinger i sædvanlig forstand? Bion opstillede et hierarki af niveauer, der angav den grad af psykisk bearbejdning, der var blevet modtagne impulser til del fra de mest primitive forestillinger til de højest sammensatte videnskabelige begreber. Teorien er fremstillet i det referencesystem, han kaldte Nettet (the Grid), og som er gengivet i starten af alle hans bøger. Den afgørende grænse går ikke som i klassiske teorier mellem primær- og sekundærprocesser eller mellem tings- og ordforestillinger. Det afgørende er, om de tilstrømmende impulser overhovedet nedfældes som psykiske elementer, eller de afvises. Den hypotetiske psykiske funktion, der varetager oversættelsen af impulser til psykiske elementer, kalder Bion for alfa-funktionen, og de producerede elementer for alfa-elementer. Man kunne også sige, at alfa-funktionen sætter labels på impulserne, så de kan klassificeres, genkendes og genfremkaldes i bevidstheden. De impulser, som alfa-funktionen ikke kan »processere« eller sætte labels på, måske fordi de har en traumatisk karakter, kaldes beta-elementer. Det er beta-elementerne, der er psykiske objekter i egentlig forstand, mens alfa-elementerne svarer til primitive forestillinger, der ligger til grund for tænkning.

Bion sætter ikke direkte sin teori i relation til det onde, men det gør Bion-eleven James S. Grotstein i en serie artikler fra 1979-91. I artiklerne om det onde og den dæmoniske besættelse (1979 og 1984) arbejder Grotstein videre med begreber fra Klein, Bion og Meltzer. Han skelner som kleinianerne mellem en grundlæggende spaltning mellem noget godt og ondt i personligheden, gud og djævelen, og konstaterer, at det næsten altid er let at finde teologiske refleksioner hos psykiatriske patienter. Djævelen har en realitet for dem og er kernen i deres sygdom. Det drejer sig kun indirekte om dødsdriften, for dødsdriften kendes alene som fantasier eller rudimentære fortællinger om onde objekter, hvis funktion er at organisere katotisk neurofysiologisk »støj« (1979, s. 408). Psykologisk set ligger grådighed og misundelse til grund for det onde (misundelsen kaldes dødsdriftens psykiske repræsentation), og Klein har allerede beskrevet, hvordan misundelsen af det gode objekt sætter en række destruktive mekanismer i gang rettet mod dette objekt.

Grotstein vil supplere dette med de mekanismer, der rettes mod selvet. Han mener at have indkredset et psykisk kunstgreb, hvor barnet for at sikre sin almagt fornægter sit eget selv, bliver usynlig og spiller død. Dette er selve kernen i den traditionelle djævllepagt: man forskriver sig selv helt eller delvis til djævelen for til gengæld at opnå en aktuell kompensation, in casu en sikring af almagtsfølelsen gennem usårlighed over for »tingenes orden« og »tilfældets love« (som man kan sidestille med overjeget og rea-

litetsprincippet). Desuden opnår de sikkerhed mod angreb fra det onde. Disse patienter har givet afkald på evnen til at lære af erfaringen. Det virkeligt gode objekt bliver en tortur for dem, fordi de aldrig kan nå det.

Det postulerede kunstgreb, hvorigennem selvet genopstår i nye skikkelser efter den tilgrundliggende selvfornægtelse, er ifølge Grotstein et træk, som Klein overså, da hun skabte begrebet om den projektive identifikation, selv om der faktisk var en djævelpagt i den roman af Julian Green, der giver den tydeligste eksemplifikation af begrebet (*If I Were You*, jf. Klein 1955). Noget i dette ligner et radikalt forsvar for det sande selv i Winnicotts forstand, men med den tilføjelse, at det sande selv er blevet ondt og dermed i grunden også falsk. Den indbildte almagt giver en følelse af perfektion, hvorudfra alt kan kritiseres. Negativiteten bliver dette selvs credo (ligesom det er Mefistofeles' credo i *Faust*). Intet bider på det, selv ikke døden. Denne usårlighed har det vundet ved allerede at have dræbt sig selv mentalt. Dødsmærkede personer kan gennem den samme form for selvfornægtelse opnå en slags »fred« i sindet og »forsoning« med skæbnen, som det kan iagttages på hospicer. I litteraturen optræder denne personlighedstype som den flyvende hollænder, der i Wagners opera er dømt til at sejle hvileløst rundt på verdenshavene.

Det var som omtalt ikke mindst den negative terapeutiske reaktion, der satte Freud på sporet af dødsdriften. Grotstein sidestiller den med misundelsen og ser den fremstillet, når han som terapeut bliver en eksternalisering af de »besatte« patienters indre gode objekt, som det bliver den rene tortur for dem at opleve uden for deres kontrol. Dybest set optræder han som djævelen, til hvem de engang har forskrevet deres sjæl, og som nu i et nyt djævelsk spil tilbyder at sælge den tilbage (ibid., s. 414). Disse patienters vampyragtige grådighed giver dem ikke livet tilbage, men suger det ud af andre, så der skabes stadig flere nye vampyrer. Dette er ikke kun et billede på ekstreme psykopater som Charles Manson. Alle har reminiscenser af disse indre objekter, der arbejder som en slags delpersonligheder, der hver er udstyret med en selvstændiggjort og uafhængig vilje. Det er ikke sådan, at Grotstein vil indføre en ny diagnose som f.eks. »dæmonisk besættelse«, men han finder i en række tilfælde inden for et bredt spektrum af psykiatriske diagnoser en særligt hårdnakket modstand og en særlig høj grad af uanalyserbarhed, som han søger at sætte på formel på denne måde, og som han efterfølgende også mener at finde i en mildere grad i andre psykopatologiske tilfælde.

Således er paranoia det underliggende element i *al* psykopatologi, og opnåelsen af den depressive position er dens helbredelse. [...] Neurosen er kun en gruppe af teknikker til at tackle psykotiske objekter. (ibid., s. 433-4).

Inspireret af Bicks og Meltzers ideer om adhæsiv identifikation inddrager Grotstein en dybere mangeltilstand, der skyldes mangelfuld grænsedragning mellem barnet og moderen. Evnen til at trække en grænse ved huden er forudsætning for al senere grænsedragning og afgrænsning og også for den splitting mellem indre og ydre og mellem godt og ondt (himmel og helvede), som trods alt er til stede i det paranoide univers. Uden en fungerende jeggrænse invaderes det indre rum af det almægtige ydre objekt, hvilket er begyndelsen til dannelsen af *bizarre objekter* i Bions forstand (f.eks. en grammofon udstyret med evnen til at lytte). Spædbarnet foretager i denne situation en paradoksal idealisering af det invaderende onde objekt for at opnå en midlertidig illusion om en grænse til det. Basale kognitive færdigheder ofres for den sikkerhed, der opnås gennem denne operation:

Denne 'sikkerhedsoperation' gentager den ultimative pagt med djævelen, der efter min opfattelse konstituerer et fast element i skizofrenes fantasiverden. (ibid., s. 436).

Det er tilsyneladende en beslægtet mekanisme, der indstifter det onde som psykisk realitet ved traumatiske oplevelser. Den primære dæmonisering sker gennem selvfor nægtelsen, og den følges op af en sekundær dæmonisering, hvis effekt er den altfortærende negativisme, hvormed de skizofrene møder omverdenen. Omverdenen er fyldt af bizarre objekter, der konstitueres af en blanding af virkelige objekter og projicerede dele af selvet (ibid., s. 442).

I den efterfølgende artikel (Grotstein 1984) fortsættes nogle af disse tankegange. Grotstein placerer nu i positiv forstand psykoanalytikeren i samme rolle som *Malleus maleficarum*s djævlediagnostikere i disses forsøg på at finde og uddrive det onde. Med støtte i Ricoeurs ideer om det ondes symbolik finder han en ursituation i mødet med kaos. Når det gode objekt ikke er i stand til at beskytte barnet mod oplevelsen af kaos, føler det sig prisgivet den onde forfølger (rovdyret) og anvender derfor (1) selvfor nægtelsen, så der ikke er noget yderligere at miste, (2) idealiseringen af forfølgeren og (3) negativismen over for alt i verden, fordi det ikke lever op til fuldkommenhedsidealet.

I en senere artikelserie (1990-91) forsøger Grotstein sig med en teoretisk overbygning til de tidligere hypoteser om djævlebesættelsen. På helvedes plads i systemet sætter han nu intetheden, kaos, »det sorte hul«, og han ser manifestationer af dødsdriften som forsøg på at tilpasse sig til intetheden. Modsætningen til dette helvede er ikke en paradisisk tilstand, men meningsfuldhed, som er modstillet helvedesvisionens meningstomhed. Mening er det, som f.eks. moder og barn tillægger hinanden: moderen betyder noget for barnet, barnet betyder noget for moderen, og imellem dem en fælles eller delt mening (shared meaning). I dette univers findes både godt og ondt, som kan spille med og mod hinanden i meningsfulde etiske konflik-

ter og hændelsesforløb. Det er hele den helbredelsesproces, der finder sted fra og med den depressive position. Denne proces hindres, når alfa-funktionen ikke i tilstrækkelig grad producerer alfa-elementer, men efterlader ubrugelige beta-elementer i psyken.

I sin søgen efter årsager deler Grotstein sin opmærksomhed ligeligt mellem subjektpolen og objektpolen. Subjektpolen er som hos Klein overdreven grådighed og misundelse, objektpolen er en ydre traumatisering. Det, der gør traumatisk, er dets vilkårlighed snarere end dets absolutte styrke. I et meningsfællesskab mellem moder og barn vil moderen være i stand til at beskytte barnet mod alvorlige traumer, og hun vil bidrage til barnets indlæring af de lovmæssigheder, som gør det muligt at foregribe og forhindre kommende traumer. Når skabelsen af meningsfylde ikke opstår som modpol til traumerne, vil barnet være prisgivet traumernes vilkårlighed, og mange af dets reaktioner skal forstås som forsøg på at tilpasse sig vilkårligheden (vente det uventede). Når det ikke kan beskyttes mod det onde, må det som et sidste værn mod kaos forsøge at tage parti for det onde og identificere sig med det.

Grotstein finder det her nødvendigt at gå videre end til overreaktioner af et ontogenetisk angstberedskab og søger i stedet sine forklaringer i et fylogenetisk substratum, hvori reaktionsmønstre fra et univers, hvor der hersker en konstant fare for forfølgende rovdyr, er overleveret. Dødsdriften anskues i denne kontekst som et nedarvet reaktionspotential, der egentlig skal beskytte individet i scenarier med rovdyr og byttedyr (prey – predator), men som i den menneskelige psyke ligger bag de psykotiske forsvarsmekanismer. Denne »prey-predator«-mekanisme henføres til Bowlby (1969) som forklaring på styrken i de Klein'ske paranoid-skizoide mekanismer.

Grotstein går dog endnu et skridt videre, når han forsøgsvis antager, at der under den paranoid-skizoide position altid vil kunne findes en primitiv depressiv position beroende på erfaringer af objekttab. Uden et forudgående objekttab vil barnet aldrig kunne føle sig så ubeskyttet og hjælpeløst, som dets reaktioner på indbildte forfølgere tyder på. Der er ikke blot tale om et fravær af en beskyttende moder, men om en direkte prisgivelse af barnet. Moderens projektive identifikationer vil normalt, når de har karakter af en »velsignelse« af barnet, efterlade et godt indre objekt, der vil beskytte det mod angst, selv når hun er borte, men den omvendte mekanisme findes også, nemlig at moderen gennem projektiv identifikation udsætter barnet for en »forbandelse«, der i samme moment implicerer et fravær af det gode objekt (dvs. et objekttab) og et nærvær af det onde (og indstiftelsen af en paranoid-skizoid mekanisme). Set fra moderens synsvinkel er der måske blot tale om at forsøge at skaffe sig af med de onde objekter, der har forfulgt hende siden barndommen.

Det oprindelige objekttab har uanset sine psykiske implikationer realitet allerede på det underliggende fysiologisk-biologiske niveau. Det rammer

ind i nogle mekanismer omkring organismens selvregulering, som forstyrres på denne måde. Denne grundlæggende patologi er af grundbrist-, defekt- eller deficittypen, men ifølge Grotstein skal man undgå at foretage en psykopatologisk klassifikation, hvor denne type stilles over for lidelser, hvor forsvarsmekanismerne er dominerende. Grundbristen er kernen i det onde og findes i mildere eller alvorligere grad i alle psykiske lidelser. Som kleiniansk skolet analytiker anskuer Grotstein al dybere patologi som en konstant udfordring, som senere anlagte forsvarsmekanismer og coping-strategier i større eller mindre grad har held til at neutralisere. Derfor ser han deficit- og forsvarspatologien som de to sider af den samme mønt. De vil ikke på en meningsfuld måde kunne skilles ad i praksis.

7. Afsluttende bemærkninger

Der er i artiklen foretaget en sontring mellem to psykiske versioner af det onde, nemlig det »normale« ondt og det »dæmonisk« ondt, hvoraf navnlig det sidste har interesseret os. Denne sontring bliver særligt tydelig, når man nærlæser de passager i den psykoanalytiske litteratur, hvor det onde anskues som djævlbesættelser. For hvor den normale opfattelse er at betragte djævelen som et fantasifoster med en bestemt repressiv social funktion, bliver der en rest af »dæmoniske« fænomener tilbage, der måske uden denne analogi var undsluppet psykoanalytikernes forståelse, fordi de ligesom filosoffer og teologer ofte har ligget under for traditionelle teodicé-tankegange – hos psykoanalytikerne med lystprincippet som Vorherres arvtaget på jorden.

Det normale ondt er det, der danner den ene pol i polariteten mellem godt og ondt. Denne polaritet bygger på en generalisering af lyst- og ulystoplevelser (jf. navnlig Erl. Jacobsen ovenfor) og hænger inden for psykoanalytisk teori snævert sammen med lystprincippet og dets forarbejdning af de impulser, der tilflyder psyken fra det indre og det ydre. I den normale udvikling kendes to transformationer af den primitive polaritet, nemlig lystprincippets forvandling til realitetsprincip og lystjegets forvandling til overjeg. I begge tilfælde nyttiggør individet oplevelsen af det ondt og de kræfter, som denne oplevelse binder til sig, til at orientere sig i en verden, der beherskes af naturlovene og de samfundsmæssige love, og til at handle efter disse to sæt af realiteter. Det er dette ondt, der har fået mange filosoffer til at postulere, at det ondt som sådan ikke eksisterer, fordi det, der er et ondt for den ene, samtidig er et godt for den anden. Mennesker, der traditionelt kaldes ondt, kunne efter denne tankegang mere præcist kaldes tankeløse, egoistiske eller asociale. Også de fleste psykopatologiske fænomener kan indtil en vis dybde analyseres ud fra denne betragtningsmåde, dvs. som personligt og/eller socialt set mislykkede strategier til at opnå lyst og undgå ulyst.

Det dæmonisk onde påkalder sig opmærksomhed hos personer, hvor lystprincippet så at sige er sat ud af spillet, og som i eksemplariske tilfælde oplever sig selv som onde (jf. Khan 1984, Goldman 1988). Det er givetvis den psykiske realitet bag en række beretninger om djævlebesættelser, om end naturligvis ikke dem alle. Det giver sig ikke udslag i, at de pågældende har givet efter i deres kamp mod forbudte fristelser, for en sådan indre konflikt viser, at god-ond-polariteten er fast indstiftet. Det beror på en identifikation med det onde, som skyldes, at et forsvar mod det ikke har været muligt. Den ledsagende affekt er snarere skamfølelse end skyldfølelse. Det udspringer af processer i den primitive holding- eller containingrelation til moderen. Freud fik det først teoretisk placeret, da han henførte en del af gentagelsestvangen til dødsdriften, og han fandt eksempler på det i fænomener som negativ terapeutisk reaktion, uanalyserbarhed og svær traumatisering. Klein holdt fast ved dødsdriftshypotesen, men konkretiserede den i retning af overdreven grådighed og misundelse. Fairbairn beskrev som Klein identifikationen med et indre ondt objekt og relaterede dette fænomen til en djævlebesættelse.

Det samme gør Grotstein, der i en serie vidtløftige teoretiske artikler søger at skyde sig ind på et psykobiologisk substratum, hvis processer ikke lader sig oversætte til meningsfulde narrationer, og hvis psykiske realitet han beskriver som »det sorte hul« (også specificeret som meningsløsheds- og intethedsfølelser). Dødsdriften er ikke en grunddrift, men de signifikante, der i form af apokalyptiske mytologier søges anvendt til at dække over det sorte hul, mener han. Både konkret og billedligt er den menneskelige kultur et postulat, for så vidt som den opretholdes af individer, der kravler rundt på et tilfældigt støvkorn i universet. De kan kun beskytte sig mod den intethed, der omgiver dem, gennem deltagelse i et meningsfællesskab, der holder oplevelsen af intetheden i skak ved hjælp af basale mytologiske og/eller religiøse konstruktioner. Fra denne synsvinkel handler psykopatologien om, at navnlig psykotiske patienter mangler effektive forsvarsmekanismer og kæmper en ulige kamp mod at blive suget ud i det sorte hul, samtidig med at det også er dem, der sædvanligvis har de dybestgribende religiøse anfægtelser i form af tvivl om Guds hhv. det godes eksistens.

Vi har ikke fundet et entydigt svar på det klassiske spørgsmål om ondets rod, men ser gang på gang, at både indre og ydre faktorer er involveret. Blandt de indre konstitutionelle faktorer er en ringere frustrationstolerance, ukorrigerbar grådighed og misundelse samt mangelfuld symboliseringssevne. Blandt de ydre faktorer er forskellige former for omsorgssvigt, som fører til traumatisering af barnet. Det kan være mangelfuld beskyttelse af barnet, manglende spejling og overdreven anvendelse af projektive identifikationer, hvor barnet pålægges at containe forældrenes onde objekter.

M.h.t. terapiens motto, Det onde skal ud!, har udviklingen haft retning bort fra den eksplorative og afdækkende metode og i retning af en teknik, der virker mere direkte på det affektive. I den klassiske kleinianske terapi

stod mottoet ved magt, for så vidt det altid gjaldt om at give det indre tomrum et ydre udtryk. Et ydre tomrum kan der bedre arbejdes med end et indre (Klein 1930).²³ Et overordnet mål er en genskabelse af symboliseringsevnen, men det behøver ikke nødvendigvis at være gennem verbalisering, hvad opdyrkelsen af f.eks. billed- og musikterapi vidner om. Ved siden af følelsesforløsende teknikker, må man også pege på tendensen til at skifte mellem at angribe lidelsen i dens deficitaspækt og i dens konfliktaspækt (Killingmo 1989).

LITTERATUR

- ANDKJÆR OLSEN, O. (1984): Ubevidste affekter. *Psyke & Logos*, 5: 87-108.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1985): Moral i psykoanalytisk belysning. *Psyke & Logos*, 6: 378-95.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1988): *Ødipus-komplekset*. København: Hans Reitzels Forlag.
- ANDKJÆR OLSEN, O. OG KØPPE, S. (1981): *Freuds psykoanalyse*. København: Gyldendal, 1997.
- BION, W. R. (1962): *Learning from Experience*. London: Maresfield Reprints, 1984.
- BION, W. R. (1965): *Transformations*. London: Maresfield Reprints, 1984.
- BION, W. R. (1967): *Second Thoughts*. London: William Heinemann.
- BION, W. R. (1970): *Attention and Interpretation*. London: Maresfield Reprints, 1984.
- BLOND, A. (1977): *Knægtelse og krænkelse. En undersøgelse af konstitueringsproblemet for Freuds teori og af dens status som socialvidenskab*. København: Rhodos.
- BOWLBY, J. (1969): *Attachment and Loss, Vol 1: Attachment*. New York: Basic Books.
- BROMBERG, W. (1975): *From Shaman to Psychotherapist. A History of the Treatment of Mental Illness*. Chicago: Henry Regnery Company.
- CHERTOK, L. & SAUSSURE, R. (1973): *Naissance du psychoanalyste*. Paris: Payot.
- DANIELSEN, E. (1978): *Vold – en ond arv? Grundbog i teorier om aggressionens psykologi*. København: Gyldendal.
- EIGEN, M. (1984): On Demonized Aspects of the Self. I: M. C. Nelson & M. Eigen (red.): *Evil. Self and Culture* (s. 91-123). New York: Human Sciences Press, Inc.
- ELLENBERGER, H. F. (1970): *The Discovery of the Unconscious*. London: Fontana Press, 1994.
- FAIRBAIRN, W. R. D. (1943): The Repression and Return of Bad Objects (with special reference to the 'War Neuroses'). I: *Psychoanalytic Studies of the Personality* (s. 59-81). London: Routledge & Kegan Paul, 1952/1986.
- FERENCZI, S. (1924): Versuch einer Genitaltheorie. I: *Schriften zur Psychoanalyse 2* (s. 317-400). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1972. Dansk oversættelse annonceret hos Det lille Forlag 2003.

23 Ved et seminar i Danmark fortalte en svensk psykoanalytiker for nogle år siden om en patient, hvis sygdom var bestemt af, at hans moder ikke i tilstrækkelig grad havde kunnet udfylde rollen som godt objekt, hvorfor han fra barndommen havde båret rundt på den døde moder som en indre byrde, der var kilde til hans depressive sindelag. Da moderen endelig døde og han fik udleveret hendes kremerede legeme i en urne, havde det en helbredende effekt, at han kunne rasle med urnen, fordi han derigennem kunne forsikre sig om, at nu var hun endelig kommet ud!

- FERENCZI, S. (1930): Relaxationsprinzip und Neokatharsis. I: *Schriften zur Psychoanalyse II* (s. 257-73). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1972.
- FREUD, S. (1893f): Charcot. *Gesammelte Werke 1* (s. 18-35). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1972.
- FREUD, S. (1893h): Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene. *Studienausgabe 6* (s. 9-24). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1971.
- FREUD, S. (1904b): Besprechung von John Bigalow, *The Mystery of Sleep*, London 1903. *Gesammelte Werke, Nachtragsband* (s. 493). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1987.
- FREUD, S. (1906f): Antwort auf eine Rundfrage *Vom Lesen und von guten Büchern*. *Gesammelte Werke, Nachtragsband* (s. 662-64). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1987.
- FREUD, S. (1908b): Charakter und Analerotik. *Studienausgabe 7* (s. 23-30). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1973.
- FREUD, S. (1914c): Zur Einführung des Narzissmus. *Studienausgabe 3* (s. 37-68). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1975. Dansk udgave: Om indførelsen af begrebet narcissisme. *Metapsykologi 1* (s. 83-116). København: Hans Reitzels Forlag, 1983.
- FREUD, S. (1912-13a): Totem und Tabu. *Studienausgabe 9* (s. 287-444). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1974. Dansk udgave: *Totem og tabu*. København: Hans Reitzels Forlag, 1983.
- FREUD, S. (1915b): Zeitgemässes über Krieg und Tod. *Studienausgabe 9* (s. 33-60). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1974.
- FREUD, S. (1915c): Triebe und Triebchicksale. *Studienausgabe 3* (s. 75-102). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1975. Dansk udgave: Drifter og driftsskæbner. *Metapsykologi 1* (s. 117-42). København: Hans Reitzels Forlag, 1983.
- FREUD, S. (1917a [1916]): Eine Schwierigkeit der Psychoanalyse. *Gesammelte Werke 12* (s. 1-12). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1999.
- FREUD, S. (1919h): Das Unheimliche. *Studienausgabe 4* (s. 241-74). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1972. Dansk udgave: *Det uhyggelige*. København: Rævens Sorte Bibliotek, 1998.
- FREUD, S. (1920g): Jenseits des Lustprinzips. *Studienausgabe 3* (s. 213-72). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1975. Dansk udgave: Hindsides lystprincippet. *Metapsykologi 2* (s. 9-73). København: Hans Reitzels Forlag, 1983.
- FREUD, S. (1923d): Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert. *Studienausgabe 7* (s. 283-319). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1973. Dansk udgave: En djævleneurose fra det 17. århundrede. Indeholdt i 1. udgave af *Totem og tabu* (s. 141-67). København: Hans Reitzel, 1961.
- FREUD, S. (1925h): Die Verneinung. *Studienausgabe 3* (s. 371-77). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1975. Dansk udgave: Benægtelsen. *Metapsykologi 2* (s. 213-23). København: Hans Reitzels Forlag, 1983.
- FREUD, S. (1926d): Hemmung, Symptom und Angst. *Studienausgabe 6* (s. 227-308). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1971.
- FREUD, S. (1930a): Das Unbehagen in der Kultur. *Studienausgabe 9* (s. 191-270). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1974. Dansk udgave: *Kulturens byrde*. København: Hans Reitzels Forlag, 1999.
- FREUD, S. (1956a [1886]): Bericht über meine mit Universitäts-Jubiläums-Reisestipendium unternommene Studienreise nach Paris und Berlin Oktober 1885 – Ende März 1886. *Gesammelte Werke, Nachtragsband* (s. 31-44). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1987.
- FREUD, S. (1985c): *Briefe an Wilhelm Fliess 1887-1904*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1986.

- FREUD, S. & BREUER, J. (1895): *Studien über Hysterie*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1970.
- GAMMELGAARD, J. (1982): Fra hekse til hysteriske kvinder. *Agrippa*, 4,4: 421-40.
- GODFREDSEN, E. (1973): *Medicinens historie*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- GOLDMAN, H. A. (1988): Paradise Destroyed: The Crime of Being Born – A Psychoanalytic Study of the Experience of Evil. *Contemporary Psychoanalysis*, 24: 420-50.
- GROTSTEIN, J. S. (1979): Demoniacal Possession, Splitting, and the Torment of Joy: A Psychoanalytic Inquiry into the Negative Therapeutic Reaction, Unanalyzability, and Psychotic States. *Contemporary Psychoanalysis*, 15: 407-45.
- GROTSTEIN, J. S. (1984): Forgery of the Soul: Psychoanalysis of Evil. I: M. C. Nelson & M. Eigen (red.): *Evil. Self and Culture* (s. 203-26). New York: Human Sciences Press, Inc.
- GROTSTEIN, J. S. (1990-91): Nothingness, Meaninglessness, Chaos, And the »Black Hole« I-III. *Contemporary Psychoanalysis*, 26: 257-90, 26: 377-407 og 27: 1-33.
- HANSEN, U. (1991): *Psykoanalysens fortrængte fortid. Hypnotisøren Carl Hansen og Sigmund Freud*. København: Akademisk Forlag.
- HENNINGSSEN, G. (1981): *Heksenes advokat*. København: Delta.
- HUNTER, R. & MACALPINE, I. (1963): *Three Hundred Years of Psychiatry 1535-1860*. London: Oxford University Press, 1970.
- JACOBSEN, E. (1983): *Godt og ondt*. Århus: Centrum.
- KHAN, M. M. R. (1984): The Evil Contest: From Cumulative Trauma to Ego Mastery. I: M. C. Nelson & M. Eigen (red.): *Evil. Self and Culture* (s. 124-61). New York: Human Sciences Press, Inc.
- KILLINGMO, B. (1989): Conflict and Deficit: Implications for Technique. *International Journal of Psycho-Analysis*, 70: 65-77.
- KLEIN, M. (1929): Infantile Anxiety Situations Reflected in a Work of Art. I: *Love, Guilt and Reparation and Other Works 1921-45. The Writings of Melanie Klein I* (s. 210-18). London: The Hogarth Press, 1975.
- KLEIN, M. (1930): The Importance of Symbol-Formation in the Development of the Ego. I: *Love, Guilt and Reparation and Other Works 1921-45. The Writings of Melanie Klein I* (s. 219-32). London: The Hogarth Press, 1975. Dansk udgave: Symboldannelsens betydning for jeg-udviklingen. I: *Psykoanalyse af børn. Udvalgte skrifter* (s. 51-70). København: Rhodos, 1973.
- KLEIN, M. (1946): Notes on some Schizoid Mechanisms. I: *Envy and Gratitude and Other Works. The Writings of Melanie Klein III* (s. 1-24). London: The Hogarth Press, 1975. Dansk udgave: Notat om skizoide mekanismer. I: *Psykoanalyse af børn. Udvalgte skrifter* (s. 169-200). København: Rhodos, 1973.
- KLEIN, M. (1955): On Identification. I: *Envy and Gratitude and Other Works. The Writings of Melanie Klein III* (s. 141-75). London: The Hogarth Press, 1975.
- KLEIN, M. (1957): Envy and Gratitude. I: *Envy and Gratitude and Other Works. The Writings of Melanie Klein III* (s. 176-235). London: The Hogarth Press, 1975. Dansk udgave: Misundelse og taknemmelighed. I: *Misundelse og taknemmelighed* (s. 67-147). København: Hans Reitzels Forlag, 1990.
- LAPLANCHE, J. (1970): *Vie et mort en psychanalyse*. Paris: Flammarion. Dansk udgave: *Liv og død i psykoanalysen*. Århus: Klim, 1987.
- LEHMANN, A. (1893-96): *Overtro og Trolddom. Fra de ældste Tider til vore Dage*. København: J. Frimodts Forlag.
- LEHMANN, H. & ULBRICHT, O. (red.) (1992): *Vom Unfug des Hexen-Processes. Gegner der Hexenverfolgungen von Johann Weyer bis Friedrich Spee*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- LORENZ, K. (1965): *Det såkaldt onde*. København: Schultz.
- MALLEUS MALEFICARUM [Sprenger & Kramer 1486] translated with an Introduction, Bibliography and Notes by the Rev. Montague Summers. New York: Benjamin Blom, Inc., 1928/1970.
- MATTHIESSEN, C. C. (1967): *Skuddet i dansk sygdomstro*. København: Akademisk Forlag.
- MORA, G. (1984): Reification of Evil: Witchcraft, Heresy, and the Scapegoat. I: M. C. Nelson & M. Eigen (red.): *Evil. Self and Culture* (s. 36-59). New York: Human Sciences Press, Inc.
- MORA, G. (red.) (1991): *Witches, Devils, and Doctors in the Renaissance. Johann Weyer, De praestigiis daemonum*. Binghamton, New York: Medieval & Renaissance Texts & Studies.
- NUNBERG, H. & FEDERN, E. (red.) (1977): *Protokolle der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung. Band II. 1908-1910*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- RANK, O. (1924 [1923]): *Das Trauma der Geburt und seine Bedeutung für die Psychoanalyse*. Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag. Dansk udgave: *Fødselstraumet og dets betydning for psykoanalysen*. København: Det Lille Forlag, 2002.